

حُمل الفلِسه

(مقاله چهارم درباره موسیقی ایرانی)

محمد بن علی بن عبد الله بن محمد بهمنی

(زنده در ۵۳۳ ق)

به کوشش

سید محمد تقی حسینی

- سرشناسه : هندی، محمد بن علی، قرن ۶ق.
- عنوان و نام پدیدآور : جمل‌الفرسفه (مقاله چهارم درباره موسیقی ایرانی) / محمد بن علی بن عبدالله بن محمد هندی؛ به کوشش سید محمدتقی حسینی.
- مشخصات نشر : تهران: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب، ۱۴۰۰.
- مشخصات ظاهری : هفتاد و هفت، ۶۴، ۹ ص.
- فروست : میراث مکتوب: ۳۷۳. رسائل: ۲۶. علوم و فنون: ۸
- شابک : 978-600-203-229-4
- وضعیت فهرست‌نویسی : فیپا
- یادداشت : فارسی - عربی
- یادداشت : کتابنامه: ص. [۵۹] - ۶۴؛ همچنین به صورت زیرنویس.
- یادداشت : نمایه.
- موضوع : موسیقی ایرانی - متون قدیمی تا قرن ۱۴
- Music, Iranian-Early works to 20th century*
- موسیقی ایرانی - پرسش‌ها و پاسخ‌ها
- *Music, Iranian-Questions and answers
- شناسه افزوده : حسینی، سید محمدتقی، ۱۳۵۷ -، گردآورنده
- شناسه افزوده : مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب
- رده‌بندی کنگره : ML۳۴۴/۲
- رده‌بندی دیویی : ۷۸۹/۰۹
- شماره کتابشناسی ملی : ۸۷۴۲۹۱۲
- اطلاعات رکورد کتابشناسی : فیپا

جُمَلُ الفِلسَفَةِ

(مقاله چهارم درباره موسیقی ایرانی)

محمد بن علی بن عبدالله بن محمد هندی

(زنده در ۵۳۳ ق)

به کوشش

سید محمد تقی حسینی

۱۴۰۰ ه. ش

جُمَلُ الفِلسَفَة

(مقاله چهارم درباره موسیقی ایرانی)

•
تألیف

محمد بن علی بن عبد الله بن محمد هندی
(زنده در ۵۳۳ ق)

•
به کوشش

سید محمد تقی حسینی

•
ناشر

میراث مکتوب

•
مدیر تولید: محمد باهر

•
ترجمه گزیده مقدمه به انگلیسی: مصطفی امیری

•
مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملوفرد

•
مدیر فنی امور رایانه: محمود خانی

•
چاپ اول: ۱۴۰۰ هـ

•
شمارگان: ۵۰۰ نسخه

•
بها: ۵۵۰۰۰ تومان

•
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۰۳-۲۲۹-۴

•
چاپ (دیجیتال): میراث

شماره فروش:

همه حقوق متعلق به ناشر و محفوظ است

نشر الکترونیکی اثر بدون کسب اجازه کتبی از ناشر ممنوع است

نشانی مرکز: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و ابوریحان، ساختمان فروردین،

شماره ۱۱۸۲، طبقه دوم، واحد ۹، کد پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹، صندوق پستی: ۵۶۹ - ۱۳۱۸۵،

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲، دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

E-mail: tolid@MirasMaktoob.ir

<http://www.MirasMaktoob.ir>

این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است

بسم الله الرحمن الرحيم

دریابی از فرهنگ پرمایه اسلام و ایران در خمی‌های خطی موج می‌زند. این نسخه‌ها در حقیقت، کارنامه دانشمندان و نوابغ بزرگ و هویت‌نامه ما ایرانیان است. بر عمده‌هنگامی است که این میراث پرارج را پاس دارد و برای شناخت تاریخ و فرهنگ و ادب و سوابق علمی خود به احیا و بازسازی آن اهتمام ورزد.

با همه کوششهایی که در سالهای اخیر برای شناسایی این ذخایر مکتوب و تحقیق و تبیین و آنجا انجام گرفته و صد کتاب در سال از دانشمندان نشر یافته هنوز کار ناکرده بسیار است. هزاران کتاب در سال خطی موجود در کتابخانه‌های داخل و خارج کشور شناسانده و منتشر نشده است. بسیاری از متون نیز، اگرچه بارها طبع رسیده، منطبق بر روش علمی نیست و تحقیق و تبیین و تصحیح مجدد نیاز دارد.

احیاء و نشر کتاب‌ها در سال‌های خطی و خطی‌های است بر دوش محققان و مؤسسات فرهنگی. مرکز پژوهشی میراث مکتوب در راستای این هدف در سال ۱۳۷۲ بنیاد نهاده شد تا با حمایت از کوشش‌های محققان و محققان، و با مشارکت ناشران، مؤسسات علمی، اشخاص فرهنگی و علاقه‌مندان به دانش و فرهنگ، سهمی در نشر میراث مکتوب داشته باشد و مجموعه‌ای از دانشمندان از متون و منابع تحقیق به جامعه فرهنگی ایران اسلامی تقدیم دارد.

اهمیت و ضرورت احیاء و انتشار سال‌های خطی ما را بر آن داشت تا در کنار آثار منتشر شده به انتشار این گونه سال‌ها به صورت مستقل بپردازیم و مجموعه‌ای از دانشمندان در موضوعات مختلف در اختیار محققان و پژوهشگران قرار دهیم.

اکسپرایز

مدیر عامل مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱
مقدمه مصحح.....	سیزده
و اما نویسنده اثر.....	سیزده
جمل الفلسفة و دانش نامه ها.....	چهارده
و اما دانش نامه جمل الفلسفة.....	شانزده
نسخه شناسی جمل الفلسفة.....	بیست
سرگذشت نسخه.....	سی و سه
مقاله چهارم جمله الفلسفة در علم موسیقی ایرانی.....	سی و چهار
کهن ترین نسخه موسیقی ایرانی.....	سی و پنج
و اما دومین نسخه جمل الفلسفة.....	هفتاد و چهار
مقاله چهارم از جمل الفلسفة در موسیقی.....	۱
المقالة الرابعة من جمل الفلسفة فی الموسيقى.....	۲۱
تصاویر نسخه.....	۳۹
نمایه اصطلاحات.....	۵۵
کتابنامه.....	۵۹

پیشگفتار

بسم الله الرحمن الرحيم

هنگام تورق دستنویس‌های کتابخانه اسعد افندی^۱، و آغاز فهرست‌نویسی دستنویس‌های این کتابخانه در پاییز سال ۱۳۹۲، با این اثر ارزشمند روبرو شدم. پس از پژوهش‌های نخستین، دانستم که از این اثر، تا کنون تحقیق و تصحیحی ارائه نشده، تنها یک بار به کوشش استاد فؤاد سزگین، به شیوه عکسی چاپ شده است.^۲ استاد سزگین، در این چاپ، جستارهای خود را در یک صفحه نوشته و از گفتن مباحث کتابشناسی و نسخه‌شناسی گذشته است. شادروان علامه محمدتقی دانش‌پژوه نیز این دستنویس را دیده و سودمند دانسته و در دومین مقاله "پژوهش‌های فارابی‌شناسی" در جمله‌ای بدان اشاره کرده است. نیز نوشته است مباحثات تورکر^۳ در مقدمه فرانسوی خود بر رساله شرایط الیقین^۴ فارابی ازین کتاب یاد کرده است؛ در جلد چهارم مجله

۱. ترجمان این کتابشناس را در بخش بعدی آورده‌ام.

۲. اشتورنگات، انتشارات کلیت، ذی القعدة ۱۴۰۵ق.

3. Mübahat TÜRKER, "Farabi'nin Şera'it ul-Yakin'i" Atatürk Kültür Merkezi Yayınları; Ankara 1990.

۴. ماجد فخری این رساله را در ضمن کتاب المنطق عند الفارابی: کتاب البرهان و کتاب شرائط الیقین مع ←

معهد تاریخ العلوم العربیة والاسلامیة نیز سه مقاله در ارتباط با جمل الفلسفة از ایکهارد نیوباوئر (در باب موسیقی)^۱، سونیا برنتیس (در باب نظریه اعداد)^۲، یان پیتر هوخندایک (در باب هندسه)^۳ نوشته شده است^۴، و گویا جز این موارد که گفتم، تا کنون گفتار و نوشتار دیگری درباره اثر و نویسنده آن نوشته نشده است.

از آنجا که جمل الفلسفة اثری یگانه، کهن و به خط نویسنده است، و نیز دارای مقاله‌ای در دانش موسیقی و نیز آنکه در نتیجه پژوهش‌های بنده دومین نسخه کهن موسیقی برجای مانده است، تصمیم به نشر بخش موسیقی آن گرفتم؛ بنا بر این، در پی دیگر دستنویس‌های این اثر برآمدم که در فرجام آن، دو دستنویس دیگر از فهراس موجود کتابخانه‌هایی که بدان دسترسی داشتم شناختم: یکی نسخه دانشگاه بیروت به شماره ۱۴ و رقم تسلسل ۸۳۵۵۴ که نسخه چاپی اثر است^۵؛ و دیگری نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی، به شماره ۶۵۹۵م، به قلم نسخ عبدالفیاض که در

→

تعالیق ابن باجه علی البرهان (صفحات ۹۸ - ۱۰۴) در بیروت ۱۹۸۷ چاپ کرده است. در تصحیح این اثر از همین نسخه اسعد افندی که ما در آنیم استفاده شده، ولی در آنجا نیز هیچ سخنی از نسخه و مباحث آن در میان نیست؛ فقط به شماره نسخه و نام کتابخانه بسنده شده است.

1. Eckhard NEUBAUER: Das Musikkapitel der "Gumal al-falsafa" von Muhammad ibn Ali al-Hindi (1135 n. chr.) [pp.51-59]
2. Sonja BRENTJES: Das Kapitel zur Zahlentheorie in den "Problemen der Philosophie von al-Hindi [pp.33-50]
3. Jan P. HOGENDIJK: The Treatise on Geometry in al-Hindi's "Problems of Philosophy" [pp.19-32]

۴. برای آگاهی از دیگر مقالات جلد چهارم این مجله، و نیز دیگر شمارگان آن، نک: «فهرست مقالات نشریه تاریخ علوم عربی و اسلامی»؛ مهدی ارجمند، آینه پژوهش، سال چهارم، شماره ششم، فروردین - اردیبهشت ۱۳۷۳، ص ۱۰۵-۱۱۷

۵. در مشخصات کتابخانه، ازین اثر چنان یاد شده که گویی نسخه‌ای خطی است، بنابراین از دوست عزیز جناب آقای تیمور موراال که سفری به لبنان داشتند خواهش کردم که این دستنویس را برایم فراهم کنند، و ایشان پس از بررسی، گفتند که نسخه چاپی یعنی همان نسخه برگردان استاد فواد سزگین است.

۱۰۹۵ق کتابت شده است^۱ که در ادامه بدان خواهم پرداخت^۲. گرچه کار تحقیق و پژوهش اثر را در همان ۱۳۹۴ به پایان رساندم، اما برخی دلایل چون انتظار برای دیدن برخی نسخ، کار را به تأخیر انداخت.

باری، این کتاب را در دو بخش سامان دادم؛ بخش نخست آن در بیان نویسنده اثر، نسخه اثر و نسخه‌شناسی آثار کتابت شده پیش از تاریخ کتابت نسخه جمل الفلسفه است؛ چراکه این نسخه را باید دومین نسخه کهن موسیقایی برجای مانده دانست. دومین بخش نیز ترجمه فارسی و متن تصحیح شده عربی اثر است همراه با تصاویر نسخه خطی آن.

شاید که این کمترین درین مختصرگفتار، دچار پراکنده‌گویی و مکررات، کوتاهی و کاستی شده باشم که پیشاپیش عذرخواه خوانندگان محترم هستم.

بهر حال، بسیار خوشنودم و خدای را سپاسگزار که اینک، جهل این کمترین و کسانی همچون بنده، ازین اثر و نویسنده آن، اندازه ذره‌ای هم که باشد برطرف شده، و دانشمندی بزرگ و اثری ارزشمند بر دانسته‌های ما از فرهنگ و تمدن ایران افزوده شده است. در پایان بسیار سپاسگزار جناب استاد سید صادق اشکوری هستم که متن عربی و ترجمه آن را مقابله کردند و نکات ارزنده‌ای فرمودند، همچنین از جناب آقای دکتر اکبر ایرانی مدیر عامل مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب و جناب آقای محمد باهر مدیر محترم تولید این مؤسسه و جناب آقای مصطفی امیری که ترجمه گزیده

۱. فهرست کتابخانه مرکزی آستان قدس، ج ۱۱، ص ۸۸.

۲. بنده از دل‌آزردگی خود نوشته بودم؛ از بی‌توجهی دست‌اندرکاران کتابخانه آستان قدس به پیامهایی که خواستار صورتی ازین دست‌نویس شده بودم و هیچ پاسخی دریافت نکرده بودم، و این کتاب را علی‌رغم اتمام تحقیق آن چند سالی معطل گذاشته بودم که سرانجام کار، به لطف دوست عزیز جناب کریمی‌نیا و نیز جناب سوزنچی، این نسخه که مدت‌ها چشم به راهش بودم دست‌یاب شد، همین‌جا از هر دوی این عزیزان سپاسگزاری می‌کنم.

مقدمه به انگلیسی را به انجام رساندند و دیگر همکاران مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب بسیار سپاسگزارم و از دوست عزیز و یار دیرین جناب رضا موسوی طبری که دستگیر بودند، و همچنین از خانم شیوا میهن که درباره منابع انگلیسی و نیز شناسایی برخی نسخ در اروپا یاری رسان بوده‌اند، و نیز از دوست عزیز جناب بهروز امینی که نسخ کتابخانه ملک و از جناب جواد بشری که نسخ دانشگاه تهران به لطف ایشان دست یاب شد ممنون و متشکرم و قدردان دیگر دوستانی که لطف کردند و در جای خود از ایشان سپاسگزاری کرده‌ام، می‌باشم.

بی‌شک، کاستی‌ها و زیاده‌گویی‌هایی در این کتاب راه یافته که پیشاپیش التماس چشم‌پوشی و اصلاح خطاهای آن را دارم، که بضاعت این کمترین، درین گوشه عزلت و تنهایی، به همین اندازه بود.

فرزند مرحوم سید علی اکبر حسینی

محمد تقی

استانبول، پاییز ۱۳۹۸ خورشیدی

مقدمه مصحح

و اما نویسنده اثر

محمد بن علی بن عبدالله بن محمد هندی (زنده در ۵۳۳ق)

متأسفانه از زندگانی نویسنده، با اینکه در منابع به اندازه توان جستجو کردم، آگاهی چندانی بدست نیاوردم^۱ و تنها منبع در دست، همین کتاب جمل الفلسفة اوست که با مطالعه آن، به مرتبه علمی و دانش وی می توان پی برد.

نویسنده، نام خود را در آغاز اثر (۲ب)، محمد بن علی بن عبدالله الهندی^۲، و در انجامه (۲۴۴آ) و نیز ظهر نسخه (۲)، "محمد بن علی بن عبدالله بن محمد الهندی" ثبت کرده است. وی از جمله حکما، و چنددانشیان بوده، و از حواشی و یادداشت هایی که در برخی صفحات نوشته، آگاهی او بر علومی چون فلسفه، منطق، هندسه، نجوم، ریاضیات و الهیات را بخوبی می توان دریافت. وی آثار بسیاری از حکمای یونان چون ارسطو، بطلمیوس، افلاطون، نیکولاس و استادان دوران اسلامی را

۱. گرچه چند نفری کمابیش با این نام یافتیم، همچون شاعری که أحمد قیش در مجمع الحکم والامثال فی الشعر العربی (ص ۱۴۵) خود ابیاتی از او را آورده؛ اما به قطع ندانستم که این شاعر آیا همان صاحب جمل الفلسفة است یا نه؛ به هر حال امیدوارم در آینده، اطلاعاتی از او به دست آید.

۲. نام نویسنده در آغاز اثر، "الهندی" نوشته که همانا "الهندسی" نیز می توان خواند؛ در جاهای دیگر این اثر، به همان صورت "الهندي" ثبت است.

خواننده و بهره‌مند از آنها بوده. اینکه نویسنده در کجا بوده، نزد چه کسانی دانش‌اندوزی کرده، و آیا به حاکمی از حکام وقت منتسب بوده یا نه، بر این کمترین پوشیده است؛^۱ اما با بررسی اثرش، می‌توان به گرایش او به مکتب فلاسفه‌ای چون فارابی و شیخ الرئیس و اخوان الصفا پی برد.

هندی، کتاب خود را در ۹ ذی‌القعدة ۵۲۹ق به پایان رسانده و بعدها اثر خود را بازبینی و تصحیح کرده و در پایان مقالات، «بلغ و صح» نوشته است. و نیز بنابر یادداشتی که در ۲۲ نوشته، و در بخش نسخه‌شناسی اثر بدان پرداخته خواهد شد، در صفر ۵۳۳ق در قید حیات بوده است؛ و این است تمامی آنچه که در حق این دانشمند می‌توانم بگویم.

جمل الفِلسَفَة و دانش‌نامه‌ها

درین دوران، یعنی سده‌های نخستین دوران اسلامی، دانشنامه‌نویسی رواجی شایان داشته^۲، و آن هم، از رویکردی دوباره به علم و دانش است پس از ویرانیها. درین دوران، چندین دانشنامه نوشته شده است که نخستین آن را باید مجموعه رسائل کندی

۱. پندار این کمترین بر آن است که به گمان بسیار، محمد بن علی هندی، در جغرافیای ایران‌زمین، روزگار خود را سپری کرده؛ چرا که نوع خط او، نسخ شکسته رایج در شرق جهان اسلام است که نظایر آن را که در این جغرافیا کتابت شده بسیار دیده‌ام، و مشابه آن را در غرب جهان اسلام به ندرت دیده‌ام؛ و دیگر آنکه مسلک و منطقی که او پیرو آن بوده، همان مسلکی است که استادان بزرگ ایرانی چون حکیم بونصر فارابی، شیخ الرئیس و اخوان الصفاء از سرمداران آن بوده‌اند، و این جریان، در آن روزگاران بیشتر در ایران‌زمین رایج بوده، و نیز آنکه نسخه نزد دانشمندان ایرانی و کتابخانه‌های ایران بوده و در غارت و یغمای عثمانیان به استانبول برده شده. والله اعلم بالصواب.

۲. البته آثار بسیاری درین دوران نگاشته شده که چون دایرة العلوم‌ها و دایرة المعارف‌ها هستند، اما مختص به علمی هستند چون عیون الأخبار ابن قتیبة الدینوری (م: ۲۷۶ق) که بیشتر در ادبیات است و استوار بر احادیث.

دانست. ابو یوسف یعقوب بن إسحاق الکندی (م: ۲۵۲ق؟) از نخستین کسانی است که در علوم و تقسیمات آن کوشش کرد، وی فلسفه یونان را از طریق ترجمه به زبان عربی به عالم و عالمان اسلامی شناساند، فارابی نیز آن را به شیوه دانش نامه گونه ای همراه با علوم اسلامی عرضه کرد. وی در احصاء العلوم که در سالهای نخستین سده چهارم به انجام رسانده، علوم زمان خود را در پنج دانش زبان شناسی، منطق، ریاضی، الهیات و طبیعیات، و علوم اخلاقی و سیاسی و فقه و کلام اسلامی دسته بندی کرده است. رسائل اخوان الصفا نیز که در اواخر سده چهارم بدست دانشمندان ایرانی نگارش شده است، در جمله کلیات علوم هستند؛ این رسائل در زمینه های گوناگونی چون ریاضی و منطق، زبان و ادبیات، شعر و عروض، موسیقی، جغرافیا، اخترشناسی، روان شناسی، فلسفه، اخلاق، زمین شناسی، تفسیر و دیگر علوم و در ۵۲ رساله نگارش یافته اند. مفاتیح العلوم نیز کتابیست نگاشته شده - بین سال های ۳۷۶ - ۳۷۲ق - بدست یکی دیگر از بزرگان ایران زمین، محمد بن احمد بن یوسف کاتب خوارزمی. دیگر اثر مهم این روزگاران، دانش نامه علایی اثر شیخ الرئیس بو علی سینا است که نخستین دانش نامه فارسی نیز بشمار می رود. از دیگر دانش نامه های این دوران، می توان به نزهت نامه علایی اثر شاهمردان بن ابی الخیر رازی اشاره کرد که بین سال های ۵۰۶ تا ۵۱۳ق نگاشته شده است. دیگر دانش نامه، یواقیت العلوم و دراری النجوم اثر شهاب الدین محمد طاهر بن محمد بن احمد^۱ است که پیش از سال ۵۷۳ق نگاشته شده. این دانش نامه فارسی به شیوه پرسش و پاسخ در زمینه های

۱. مرحوم علامه دانش پژوه این اثر را منتشر کرده اند، ولی نامی از صاحب اثر در میان نیست، در نسخ دیگر این اثر همچون دو نسخه کتابخانه ایاصوفیا به شماره ۴۳۵۱ (۸ جمادی الاولی ۸۶۱ق)، و شماره ۴۳۵۲ (عمر بن اشرف در ۲۰ شعبان ۷۷۱ق) نیز نامی از مؤلف در میان نیست؛ ولی در نسخه شماره ۳۱۱۷ کتابخانه حسن پاشا شهر چروم که در ۶۵۸ق کتابت شده و اقدم نسخ این کتاب است - تا جایی که من شناخته ام - نام مؤلف ذکر شده است.

گوناگونی چون علوم دینی، کشاورزی، ریاضی، و پزشکی تصنیف شده است. جامع العلوم و یا کتاب ستّینی اثر امام فخرالدین رازی نیز از دیگر دانشنامه‌های این دوران است که در شصت علم به سال ۵۷۵ق نگاشته و به سلطان علاءالدین تکش پیشکش شده است.

و اما دانش‌نامهٔ جَمَلُ الفَلسفَة

جَمَلُ الفَلسفَة کتابی است در اقسام علوم، البته متفاوت از روش فارابی در احصاء العلوم، خوارزمی در مفاتیح العلوم و ابن سینا در الشفاء که نویسنده، در ۹ ذی‌القعدة ۵۲۹ق نگارش آن را به پایان رسانده است.

محمد بن علی هندی، کتاب خود را در علم فلسفه، مشتمل بر هفت مقاله و در تعریف علم فلسفه، هندسه، نجوم، موسیقی، منطق، علم طبیعی، و علم الهی به شیوة پرسش و پاسخ نگاشته است، که بدین قرار است:

المقالة الاولى من جَمَلُ الفَلسفَة فی التعریف العلم الفلسفة (۲ب - ۸ب)

که چنین آغاز می‌شود: «بسم الله الرحمن الرحيم. اللهم يسر الخير برحمتك. الحمد لله اعترافاً بالاهیّته، و اقراراً بر بوبیّته، و خضوعاً لعظمته، و خشوعاً لجلالیتّه، و شکراً لنعمته، و التجاء إلى مغفرته، و استمطاراً لرحمته، و اعتصاماً بمعونته، و التماساً بهدایتّه، و انیب العقل و سبب الكلّ، و صلی الله علی افضل بریّته محمّد و الطاهرين من ذریّته هـ

قال محمّد بن علی بن عبد الله الهندی: اما بعد فانه لما كانت الفلسفة هی الصناعة الموسومة بصناعة الصناعات و علم العلوم لكون مبادئ جميع ذلك فيها يوجد و معانیه الحقیقیّة منها ... و سمّیت التذکرة بـ جَمَلُ الفَلسفَة لكون ما استعملت علیه غیر خارج مما و سمت به و هذا حين ابتداء بذلك مستعینا بالله»

المقالة الثانية من جَمَلُ الفَلسفَة فی الجومطریا (۹ب - ۲۳ب)

که چنین آغاز می‌شود: «ما الجومطرية؟ الجومطريا هو الهندسة؛ ما الهندسة؟ هي صناعة فاعله للمقادير ومعرفة طبيعتها وأنواعها وخواصها وقدر المتجانسات منها بعضها عند بعض»

نویسنده در انجامه این مقاله چنین: «تمت المقالة الثانية من جوامع الفلسفة» نوشته است. در کل این اثر، در هر جا که نامی از کتاب ذکر شده، به صورت جمل الفلسفة است، و تنها در این جاست که چنین قید شده. این "جوامع الفلسفة" محتمل همان کتاب نيقولاوس باشد^۱ که اگر چنین باشد بسیار مهم است.

المقالة الثالثة من جمل الفلسفة في الاسطرونوميا (۲۴ب - ۵۷ب):

که چنین آغاز می‌شود: «ما الاسطرونوميا؟ هو علم النجوم؛ إلى كم ينقسم علم النجوم؟ إلى ثلاثة أنواع، منها تركيب الافلاك وكمية الكواكب، واقسام البروج وابعادها واعظامها وحركاتها»

المقالة الرابعة من جمل الفلسفة في الموسيقى (۵۸ب - ۶۳آ):

که در ادامه به تفصیل بدان پرداخته خواهد شد.

المقالة الخامسة من جمل الفلسفة في المنطق (۶۴ب - ۱۰۱ب):

۱. نيقولاوس دمشقى (Nicholaos of Damascus) درگذشته به سال چهار پیش از میلاد که کتب بسیاری در علوم گوناگون چون تاریخ و طب و فلسفه نگاشته است. او از پیروان مکتب فلسفه ارسطو بود. ابن رُزعه ابوعلى عيسى بن اسحاق بن زرعة بن مرقس بن زرعة بن يوحنا (م: ۳۹۸ق) - از مترجمان آثار فلسفی - کتاب خمس مقالات او در فلسفه را به عربی ترجمه کرده (دانشنامه بزرگ اسلامی ج ۳، ص ۱۲۶۶؛ الفهرست ص ۴۷۶). در منابع سده‌های نخستین اسلامی در میان آثار او، نامی از کتاب جوامع الفلسفة ندیدم، اما یاقوت در معجم البلدان (ج ۵، ص ۶) به صراحت او را صاحب کتاب جوامع الفلسفة شناسانده است، بنابراین، این اقتباس ابن هندی از این اثر او بسیار مهم است؛ چرا که شاید یگانه منبع و یا از جمله منابع اندک شمار در ذکر آراء نيقولاوس ازین اثر باشد. با آنکه ابن هندی در نگارش اثر خود بسیار متأثر از رسائل اخوان الصفاء بوده، اما در رسالات اخوان الصفاء نیز نامی از نيقولاوس و جوامع الفلسفة در میان نیست.

که چنین آغاز می‌شود: «ما المنطق؟ المنطق صناعة ينظر في الالفاظ الدالة على الامور الكلية، يؤلفها تأليفاً موافقاً لما عليه الامور لتحصل بها الفرق بين الحق والباطل المعتقد والصدق والكذب في القول والخير والشر في الافعال»

المقالة السادسة من جمل الفلسفة في العلم الطبيعي (۱۰۲ب - ۲۰۳ب):

که چنین آغاز می‌شود: «ما العلم الطبيعي؟ هو الذي تفحص عن الصور التي لا ذات لها في انفسها ولا تعقل الا في هيولى اوفى بعض الاشياء الحاملة فلذلك صارت الاشياء الطبيعية اما لا تتحرك واما تتحرك»

المقالة السابعة من جمل الفلسفة في العلم الالاهي (۲۰۴ب - ۲۴۴آ):

که چنین آغاز می‌شود: «ما العلم الالاهي؟ هو العلم المعروف ماوثولوجيا وهو معرفة مابعد الطبيعيات وهو الذي يبحث عن الموجود المطلق»

انجامه اثر: «وكان الفراغ من كتبه لتسع ليال حلول من ذي القعدة من شهور سنة تسع وعشرين وخمسمائة؛ وكتبه محمد بن علي بن عبدالله بن محمد الهندي بخطه - حامداً لله عز وجل - بحسب استحقاقه ومصلياً على رسوله محمد والطاهرين ومن ذريته ومسلماً وحسبه الله به نثق وعليه نعتد واليه نثيت»

همانطور که پیشتر ذکر شد، هندی نسخه را تصحیح و مطالعه کرده و در انتهای مقالات، کلمات «بلغ و صح» را نوشته است. در حواشی برخی صفحات نیز ایضاحات و تصحیحاتی نوشته و در پایان آن از علامت (ه) استفاده کرده. هندی چنانکه ازین ایضاحات روشن می‌شود اشراف بیشتری بر فلسفه، هندسه، منطق، طبیعیات و الهیات داشته؛ چرا که در حواشی این مقالات، ایضاحات و تعلیقات بیشتری از خود نوشته است.

صاحب جمل الفلسفة، میان مقالات نیز یادداشتها و مطالبی سودمند افزوده، در (۸ب و ۲۹) میان مقالات نخست و دوم، یادداشتهایی در منطق و جدول اعداد جمل

نوشته است؛ در پایان مقاله دوم در (۲۳ب) نیز یادداشتی از روی نسخه‌ای که به خط اسحق بن حنین بوده نوشته:

«ترتیب مایقرا بعد اقلیدس مما وجد فی نسخه لاسحق بن حنین بخطه
 کتاب المناظر لاقلودس، مقاله؛ الاکر لثاوودسیوس، ثلث مقالات؛ الكرة
 المتحركة، لاوطولوقس، مقاله؛ الطائرات لاقلودس، مقاله؛ المعمورة لثاوودسیوس،
 مقاله؛ الشروق والغروب لاوطولوقس، مقالتان؛ الليل والنهار لثاوودسیوس، مقالتان؛
 المطالع لایسقلالوس، مقاله؛ ابعاد الكواکل واعظامها لارسطوخس، مقاله؛ الجميع
 ثلث عشرة مقاله هـ «در پایان مقاله سوم در (۵۷ب - ۱۵۸آ)، در توضیحاتی با عبارت
 آغازین «قال محمد بن علی الهندی، اقول ...» در پنج دایره، مدارات افلاک و بروج
 را ذکر کرده است. در دو دایره که دربرگیرنده هفت مدار است «مرکز فلک البروج علی
 سمت الرأس» مدارات دوازده برج را (در ۵۷ب)، و در سه دایره دیگر (در ۱۵۸آ)
 «قطب العالم علی سمت الرأس ارتفاعه ص درجه»، «مرکز دایرة البروج مایل عن
 سمت الرأس إلى جهة الجنوب»، و «مرکز دایرة البروج مایل عن سمت البروج إلى
 ناحية الجنوب» را مشخص کرده.

صفحات (۶۳ب و ۶۴آ) نانوشته باقی مانده؛ در انتهای مقاله پنجم و نیز در
 (۱۰۲آ)، هندی یادداشت‌هایی در منطق نوشته است. مقاله ششم در علم طبیعی، همراه
 است با ایضاحاتی در بسیاری از صفحات. در انتهای این مقاله در (۲۰۳ب) و نیز
 (۲۰۴آ)، محمد بن علی هندی، دوباره بندی در علم منطق نوشته است. علم الهی که
 هفتمین و آخرین مقاله جمل الفلاسفة است، جز چند صفحه آن، تمامی صفحات
 حاشیه‌نویسی شده است. در پایان مقاله و پس از انجامه، عبارت تصحیح و مقابله
 نوشته «قوبل علی اصله المنقول منه بحسب الاجتهاد وصحّ بقدر الطاقة والحمد لله
 ... بحسب استحقاقه عزّ وجلّ»

نسخه‌شناسی جمل الفسلفة

این نسخه نیز همچون نسخ بسیار دیگری است که در طول تاریخ، از غارت و خیانت گرفته تا جهالت و ناچاری، از ایران بیرون شده و اکنون در کتابخانه‌های آسیای صغیر و ممالک اروپایی و آمریکایی جای گرفته است. این نسخه دست کم تا سال ۱۱۳۷ق در ایران بوده و در یورش سلطان احمد عثمانی و غارت تبریز و اردبیل و همدان، همراه با دیگر نسخ به استانبول منتقل شده و یا آنکه اسعد افندی آن را در ۱۲۵۱ق که در ایران بوده بدست آورده که البته گمان بنده بر آن است که در ۱۱۳۷ق همراه با دیگر نسخ غارت شده به استانبول برده شده که در ادامه بدان خواهیم پرداخت.

این نسخه هم اکنون، در کتابخانه اسعد افندی در استانبول نگهداری می‌شود. این اسعد افندی یکی از کتابشناسان بزرگ تاریخ بوده، و حشر و نشری بسیار با نسخ خطی داشته و توانسته کتابهای بسیاری را به ویژه از ایران و نسخ ایرانی جمع‌آوری کند و کتابخانه موقوفه‌ای فراهم آورد. سید محمد اسعد بن احمد، معروف به "اسعد افندی" و "شیخی‌زاده" در ۱۸ ربیع‌الاول ۱۲۰۴ق در استانبول زاده شد. تحصیلات نخستین خود را نزد پدرش احمد افندی - که از مدرسان مدرسه سلیمانیه بود - آغاز کرد. احمد افندی علاوه بر تدریس، در کار کتاب هم بود و به "شیخ صحافان" شهره؛ ازین رو اسعد افندی هم به شیخ‌زاده (شیخی‌زاده) مشهور شد. هنگامی که پدر به قضای قدس و مصر منصوب شد، همراه او بود و در آنجا عربی را فراگرفت. پس از درگذشت پدر در حادثه‌ای^۱، به استانبول بازگشت و در سلک ملازمان حالت افندی^۲

۱. احمد افندی پس از ترفیع مقام، به قضای حرمین شریفین منصوب شد، و در عزیمت بدانجا با کشتی، گرفتار طوفان شده و در آب می‌شود. درین حادثه اسعد افندی جان بدر می‌برد.

۲. فهرست دستنویس‌های فارسی کتابخانه او بدست این کمترین بانجام رسیده، برای اطلاع از احوال او نک به مقدمه کتاب فهرست دستنویس‌های فارسی کتابخانه حالت افندی.